



Les ciutats romanes principals al País Valencià fins al segle III*

Carmen Aranegui Gascó**

Universitat de València

Rebut 15 juny 2010 · Acceptat 20 setembre 2010

RESUM

El País Valencià és el nexa geogràfic entre la Ibèria mediterrània meridional i la septentrional: entre la vall del Betis i les illes Pitiüses. La seva posició estratègica explica la primerenca romanització de *Saguntum*, *Valentia* i *Ilici*, que, això no obstant, no van ser grans ciutats ni van tenir costosos monuments en el panorama hispànic. El seu interès rau en el fet que mostren un model d'integració a les formes de vida romanes que preserva algun tret del seu passat local, segons es desprèn de la seva reputació (vegeu *Saguntum*) o dels seus epítets (*Valentia Edetanorum*).

PARAULES CLAU: ciutats romanes, romanització, País Valencià, segles II aC / III dC

INTRODUCCIÓ

Entre el sud del *conventus tarraconensis* i el nord del *carthaginensis*, les ciutats del País Valencià s'anaren gestant des de la protohistòria mitjançant processos diferenciats, amb el Xúquer com a línia divisòria d'una àrea meridional més afectada per la cultura feniciopúnica i d'una altra de septentrional en la qual no es va registrar un contacte tan gran, sinó una major vinculació cap a les terres de l'Ebre.

Quan Roma va crear la Citerior, tot el sector central del vessant mediterrani ja tenia una organització: els *oppida* tenien un radi d'acció ben definit, hi havia xarxes de camins entre les quals la Via Heràclia, com a eix principal, facilitava el trànsit des del corredor mediterrani fins a l'Alta Andalusia i fins i tot alguns assentaments disposaven d'infraestructures portuàries senzilles.¹

En aquestes circumstàncies, la primera romanització es va centrar en un aspecte funcional, la millora de les comunicacions (fig. 1, p. 10), acompanyat d'una acció simbòlica, la construcció de temples allà on existia un espai ritual o santuari susceptible de congregar la població.

L'inici de la transformació operada per Roma ha merescut l'atenció preferent de la investigació, en un sector geogràfic que no va tenir grans ciutats romanes, però que

es va integrar molt aviat en el nou sistema i va adaptar l'exploració dels recursos de manera eficient.

CIUTATS ROMANITZADES EN ÈPOCA REPUBLICANA

Saguntum (Sagunt)

Després de la Segona Guerra Púnica (218-202 aC), *Saguntum* (Liv. XXI, 8,10) fou objecte d'una intervenció que es reconeix com el primer exemple d'urbanística romana en l'entorn valencià. Els seus exponents tenen prou entitat ciutadana per plantejar la instal·lació d'un assentament de publicans a la ciutat federada (Cic. *Pro Balbo*, 23), focus de romanització primerenca al sud de Tàrraco.

Les excavacions recents al vessant nord de l'anomenada plaça d'Estudiants del castell (177 m snm) han donat a conèixer la fonamentació d'aparell irregular d'una obra de pedra unida amb terra que consisteix en un doble mur d'1,10/1,20 m de gruix proveït, com a mínim, d'una potent torre quadrada, al costat del flanc occidental de la qual s'obre una poterna d'1,50 m d'amplada. Es tracta de la muralla republicana de *Saguntum* (fig. 2, p. 11), que va ampliar la superfície de l'*oppidum* ibèric d'Arse cap als cims occidentals de l'actual castell fins a abastar una superfície d'unes vint hectàrees. La nova muralla s'assenta tallant estructures precedents d'*opus africanum* amb paviments enllosats, separades per canals de desguàs i situades en un principi al nord-est de l'*oppidum*, molt possiblement extramurs. El recinte que aquí destaca té a l'interior una cisterna a la *bagnarola* de datació indeterminada, ja que l'atribució cultural de conjunt subjacent a la muralla no té conclòs l'estudi definitiu.

* Vegeu les figures citades en aquest article en la versió en anglès d'aquest mateix número.

** **Adreça de contacte:** Carmen Aranegui Gascó. Departament de Prehistòria i Arqueologia, Facultat de Geografia i Història, Universitat de València. Av. Blasco Ibáñez, 28. 46010 València. Tel. +34 963 864 065. E-mail: Carmen.Aranegui@uv.es

A la plaça d'Armes del castell, s'hi accedia en aquella època passant vora un *sacellum* en el qual es van recuperar estatuets de bronze, en algun cas d'estil itàlic. Entre aquest sector i la plaça de la Conillera es va construir, vers les mateixes dates assignades a la muralla, un complex religiós important que dominava un espai obert a l'horitzó del mar, delimitat al sud per un accés en rampa que allotja una cisterna. Està presidit al costat nord per un petit temple (14,28 m × 11,90 m) amb *cella* tripartida i *pronaos* amb cisterna. El mòdul emprat per a l'obra es basa en un peu de 0,2975 m d'influència itàlica, com es confirma en comprovar que no solament es mantingué en ús, sinó que també determinà l'orientació del posterior fòrum municipal de l'època d'August (fig. 3, p. 12).

Coetàniament, el Grau Vell, àrea portuària de la ciutat antiga, fou dotat de millors infraestructures, entre les quals destaca una torrassa de vigilància que s'assenta sobre nivells més antics i que és un element rector d'aquest assentament fins al seu abandonament vers el segle vi.

Mentrestant, la seca d'Arse, amb inscripcions ibèriques, anà adoptant tipus monetaris i dissenys que s'adequaven progressivament als romans, com es posa de manifest especialment en les sèries del darrer terç del segle II aC.²

Dianium (Dénia), Lucentum (Tossal de Manises), Ilici (l'Alcúdia d'Elx)³

El topònim *Dianium* (Str. III, 4,6) evoca una localitat portuària antiga tutelada per Àrtemis-Diana i de la qual, això no obstant, es desconeix l'eventual primera implantació. A Dénia, les excavacions a la confluència dels carrers Temple de Sant Telm i Pont revelen una ocupació humana al vessant oriental del castell que es remunta al segle II aC, protegida per una muralla i amb uns senzills condicionaments per a facilitar el trànsit naval, com a resultat del protagonisme respecte a la productivitat del seu hinterland. Tot això, probablement conseqüència d'una intervenció primerenca de Roma sobre la localitat, tot i l'estatut jurídic de ciutat estipendiària.

El Tossal de Manises és la petita elevació situada al nord-est de la badia de l'Albufereta l'ocupació preromana de la qual es completava amb el poblat ibèric del Tossal de les Basses, al sud-oest, així com amb les corresponents àrees de necròpolis. Constitueix, per tant, un dels sectors habitats (tres hectàrees d'extensió) d'aquell paisatge litoral, l'interès del qual resideix a haver allotjat una fortificació bàrquida (Liv. XXIII, 2,6) amb espais per a *ballistae*, cisternes i barbacanes, construïda sobre nivells precedents mal documentats, potser del segle IV aC. Cap al final de la Segona Guerra Púnica, aquesta plaça forta fou destruïda i només a final del segle II o començament de l'I aC es procedí a la reconstrucció de la muralla per iniciativa romana (fig. 4, p. 14). Aquest nou recinte està dotat de sortints rectangulars (7 m × 3 m) englobats en el parament de carreus i de tova, als quals pertany l'anomenada «torre del brau» pel relleu que apareix al centre de la façana externa (torre III). S'ha documentat bé la porta oriental, objecte de successives reconstruccions i principal accés a *Lucentum*.

A mitjan segle I aC es va constituir a l'àrea central d'aquesta localitat una plaça pública delimitada per un mur que defineix la forma d'una L invertida, amb un tambor de columna sobre paviment de calç al centre, segons indiquen els nivells arqueològics excavats per sota del fòrum municipal d'època augusta. Aquest espai públic, tal vegada de caràcter religiós, contribueix a remuntar la romanització de la ciutat fins al segle I aC.⁴

Ilici (l'Alcúdia d'Elx) (Ptol. *Geog.* II, 6,14) fou una important ciutat de la Contestània estretament lligada a Kart Hadast (Cartagena) i, probablement, a *Lucentum* (Tossal de Manises) que abasta una superfície de deu hectàrees. També fou dotada d'una muralla vers el segle I aC, alhora que adoptà models domèstics romans, segons es dedueix d'un paviment de mosaic amb sanefa torrejada i onomàstica ibèrica escrita en llatí. La sèrie d'encunyacions a càrrec de Q. Terentius Montanus amb *simpulum* al revers planteja que fos una colònia immune (CCIA) l'any 42 aC, si bé l'estatut jurídic canviaria anys després.

Des d'època republicana, el *Portus Ilicitanus* (Santa Pola) va constituir l'àrea marinera i pesquera d'aquella ciutat, de la qual s'han trobat restes per sota de les fàbriques de salaons que estigueren actives fins al baix imperi.

FUNDACIONS D'ÈPOCA REPUBLICANA

Valentia (València)⁵

La inserció en una xarxa marítima i terrestre de comunicacions, l'abastament d'aigua, el drenatge del solar urbà, la centuriació de l'àrea agropecuària necessària per a la subsistència, d'acord amb les poblacions autòctones, i la seguretat militar degueren constituir els requisits previs a la fundació de la colònia llatina de *Valentia* (138 aC) (Liv. *Perioch.* 55) en un medi pantanós a través del qual, però, es podia flanquejar el riu Túria. Les intervencions arqueològiques han posat al descobert vestigis de pals de fusta clavats a la base al·luvial pròpia de l'indret, sota els edificis romans de la plaça del Cronista Chabret o al costat de la plaça de Nules. Encara que els romans empraven la fusta per a donar consistència al subsòl argilós, a *Valentia* hi ha la possibilitat que aquests troncs pertanyin a palafits, cabanes i barracons per a les quadrilles d'operaris que van construir la colònia, tal vegada gent ibèrica allotjada en habitacles provisionals, al servei dels magistrats romans que, si jutgem a partir dels noms que consten en la moneda local, estaven relacionats amb el Laci i el Sami i van exercir els seus càrrecs des del primer moment. Per sota de la ciutat, és freqüent trobar-hi petits forats amb corns de moltó o restes d'animals joves, o bé vasos enterrats alineats, com els documentats sota les Corts, testimoni de probables cerimònies propiciatòries per a la nova ciutat i els seus habitants.

L'arqueologia ha aportat, certament, moltes novetats⁶ des que Tarradell confirmà la data fundacional del 138 aC a partir de les ceràmiques campanianes de les excavacions de 1958 i 1959 prop de la catedral. Els sondejos duts a ter-

me en diferents punts (jardí del Palau de la Generalitat, aparcament de la plaça de Saragossa, carrers d'Avellanes i del Salvador) han documentat una muralla d'*opus caementicium* amb torres precedida d'un fossat l'hipotètic traçat del qual permet avaluar en dotze hectàrees la superfície ocupada en època republicana i estimar en dos mil el nombre dels primers colons. Hi ha raons topogràfiques per a situar la porta nord principal a les proximitats de les Torres dels Serrans, on existia un port fluvial al costat d'una àrea de servei propera a l'entrada a la ciutat per la Via Heràclia; la porta oest se situa al començament del carrer de Cavallers i la sortida meridional a la meitat del carrer Avellanes, davant del carrer Cabillers, considerant que els eixos majors de la planta urbana tindrien el *decumanus maximus* a l'eix Bailia-Almodí i el primer *cardo maximus* en l'alineació de la façana occidental de l'Almodí.

La pedra per a la construcció de *Valentia* prové de les Alcubles i Godella, amb ús selectiu de la pedra de Sagunt; totes les pedreres properes a la ciutat degueren ser gestionades per les autoritats romanes en el moment d'escometre la urbanització de la colònia, atès que es tracta d'un material tan imprescindible com inexistent al subsòl de la capital; el consegüent transport també degué requerir el suport de l'exèrcit romà, expert a organitzar obres públiques. Molts dels elements arquitectònics, com les columnes, els capitells, les mènsules i els frisos, es van recobrir a *Valentia* d'estucs acolorits per a emular els materials marmoris més preuats, arqueològicament absents durant l'etapa fundacional. El programa valentí es va basar, per tant, en l'ús de materials constructius regionals, cosa que equival a un nivell d'inversió mitjà.

No hi ha disponible ni una sola planta completa d'una casa de la primera *Valentia*, encara que sí que es coneixen alguns carrers porticats. Les domus més antigues estan construïdes amb pedra, tova i teules, la gran novetat pròpia de les cobertes a dues aigües dels edificis romans respecte de la tradició ibèrica. Les teulades es podien ornar amb acroteris i antefixes (carrer Roc Chabàs). Alguns murs estaven revestits de plaques de terracota amb motius ornamentals (carrer de l'Herba). Els paviments més cuidats eren de *signinum*, ocasionalment amb ornaments fets amb tesselles (a l'Almoïna, a les Corts Valencianes, al carrer de l'Almirall o a la plaça de Cisneros); en d'altres casos, hi ha paviments de *crustae*. Les parets interiors devien ser estucades i pintades.

El fòrum colonial va ser sempre entre la plaça de la Mare de Déu i el solar de l'Almoïna i gairebé no es coneix res pel que fa als seus inicis, quan el paviment era de terra batuda (fig. 5, p. 15). Elements tan importants com el temple (potser sota el flanc oest de la plaça de la Mare de Déu) romanen indefinits. La cúria per a les reunions dels càrrecs públics, la basílica jurídica o les *tabernae* tampoc no estan definitivament identificades, de manera que el desconeixement de la plaça porticada que aglutinava aquests edificis cívics és negatiu per a la investigació.

A la zona oriental del conjunt arqueològic de l'Almoïna (2.500 m²), es concentraren des del primer moment

diversos edificis relacionats amb l'aigua, potser per l'existència d'una deu en aquest lloc. Un gran pou que suggereix un ús ritual destinat a propiciar l'arrelament favorable dels nous habitants té un gran interès, ja que s'hi van dipositar vasos i objectes ceràmics. Prop del pou, s'hi disposà un santuari amb un gran estany,⁷ possiblement dedicat a Esculapi, divinitat de la qual s'han trobat als voltants dedicacions votives de cronologia posterior al canvi d'era. Aquests santuaris acostumaven a tenir reserves d'aigua i piscines per a les ablucions curatives d'aquells que els freqüentaven. Però, ara com ara, l'edifici més clar de la ciutat de finals del segle II aC són les termes de l'Almoïna, tipològicament i constructivament molt característiques del moment en què foren aixecades i amb paral·lels a *Iluro* (Cabrera de Mar, Mataró) o a La Cabañeta (El Burgo de Ebro). Es tracta d'uns banys públics modestos, accessibles des d'un *kardo*, en els quals les sales no tenen grans dimensions ni disposen de sistemes constructius de calefacció (*hypocausta*) complets o de conduccions d'aire embotides a les parets, propis d'èpoques més avançades. D'aquesta manera, les quatre estances que se succeeixen de sud a nord contenen el forn (*praefurnium*), que escalfava un dipòsit d'aigua que es vessava cap una bassa; la sala calenta (*caldarium*), amb la piscina (*alveus*) sobre l'*hypocaustum*; la sala tèbia (*tepidarium*), amb un banc central, i un vestuari (*apodyterium*), amb unes hipotètiques latrines adjuntes com era habitual. Tot això fou abandonat després de la destrucció de *Valentia* pels pompeians l'any 75 aC.

A la part nord d'aquest conjunt, i coetani a les termes, hi hagué el graner de la ciutat, la planta del qual, de carreus, potent i sòlida, consta de quatre naus paral·leles d'aproximadament 6 m × 12 m, precedides d'una façana porticada. Construït amb garanties tècniques de ventilació i aïllament tèrmic, va revestir d'una certa monumentalitat el sector central de *Valentia*. És el graner més antic de la Citerior, on es coneixen, això no obstant, altres exemples d'època republicana (Botorrita i La Cabañeta, ambdós a la província de Saragossa).

La investigació actual subratlla la decisiva importància de la interacció entre els autòctons i els estrangers en els processos de colonització. Sota aquesta moderna perspectiva, cap colònia no tindria possibilitats de prosperar sense aquest acord. Això obliga a veure la fundació valentina com la culminació d'una política iniciada amb anterioritat que implicaria, per tant, un consens amb les ciutats ibèriques més pròximes (Paterna, Montcada, *Saguntum*, *Ede-ta...*) que probablement va requerir uns ajustaments no sempre pacífics. En efecte, trenta anys abans de la constitució de la colònia, hi havia hagut destruccions traumàtiques a tota la regió edetana.

Primeres necròpolis

Els enterraments més antics de *Valentia* es van descobrir entre 1992 i 2000 (carrers Cañete i Quart) a uns 750 m a l'oest de l'Almoïna, en un sector, per tant, de la gran necròpoli occidental que arribava fins a la riba meridional

del riu, probablement la d'ús més prolongat entre les romanes. Les excavacions n'han mostrat la topografia, d'acord amb el que és propi de les *vias funerarias*: amb recintes delimitats amb diverses deposicions a l'interior, eixos de circulació, canalitzacions de l'aigua que s'usava per als àgapes o per al manteniment dels jardins i àrees de cremació, ja que hi ha constància d'aquesta pràctica conjuntament amb la inhumació, sense que l'una o l'altra comportin per elles mateixes rituals ètnicament diferenciats.

Al llarg del temps, s'anaren sobreposant nivells de tombes, a vegades amb una estratificació vertical que atesta que les riuades pròpies del règim torrencial del Túria negaven de vegades almenys un sector del cementiri i s'habilitaven a continuació noves deposicions funeràries sobre la capa de fang de la inundació, a la qual afegien grava. Aquestes incidències poden haver destruït l'arquitectura que assenyalava els enterraments, ja que l'arqueologia només ha revelat estructures excavades per sota del nivell del sòl, sense que es conegui tampoc cap epitafi del primer moment. Ambdues circumstàncies limiten les possibilitats d'estudi.

Els exemples d'enterraments de finals del segle II aC de dimensions més grans eren cinc fosses (2,45 m × 1,10 m) als costats llargs de les quals s'apreciava una banqueta una mica més alta allà on jeia el cadàver amortallat acompanyat d'algunes ofrenes. Aquestes ofrenes (estrígils de bronze, vasos de vidre, ungüentaris, àmfores itàliques...) difereixen clarament de les tradicions ibèriques. Destaca especialment la troballa de caps de senglar seccionats al costat dels difunts, ja que denota el ritual de la *porca praesentanea* (Cic. *De Leg.* II), que consistia en el sacrifici d'un porc en honor a Ceres per a purificar tant el difunt com la seva família, atès que la mort s'entenia com a contaminació susceptible de contagi i havia de ser conjurada.

Per al període comprès entre el 75 aC i l'època d'August, s'ha destacat un petit grup de sis cremacions perquè presenten les restes humanes dipositades en urnes la tipologia i la decoració pintada de les quals es consideren de tradició ibèrica. S'ha volgut relacionar aquest fet amb l'arribada d'ibers a *Valentia* després de la guerra de Pompeu, que fou tan greu per a la ciutat. Encara que algunes pintures són pròpiament iberoetanes (fulles d'heura, flors tripètales...), la continuïtat de l'ús s'ha de cercar o bé en jaciments més distants, coetanis d'aquesta fase de la necròpoli del carrer de Quart, o bé s'ha d'atribuir a tallers relacionats amb *Valentia*, indeterminats fins ara perquè les terrisseries tradicionals del Camp de Túria ja no eren operatives en aquestes dates.

S'ha de recordar, finalment, que és arriscat derivar l'origen d'una persona a partir d'un component de la seva tomba. La Nova Arqueologia dels anys setanta i vuitanta del segle XX advocà per deduir dels enterraments el que havia estat en vida l'individu: la seva activitat i el seu llinatge. Això no obstant, molt aviat aquesta Arqueologia de la Mort va tenir seriosos detractors, com Humphrey, Schnapp o Vernant, ja que es va veure que és impossible esta-

blir objectivament, des de l'actualitat, la relació directa dels aixovars funeraris amb el seu significat cultural, ja que és l'estructura del sistema social la que imposa els principis que regeixen allò simbòlic, determinat en els enterraments per l'emotivitat del moment.

La població que es reflecteix en la primera necròpoli valentina a penes té l'edat per a ser considerada veterana de l'exèrcit, si jutgem les indicacions anatòmiques que donen els esquelets. No és procedent, per tant, traslladar a aquestes troballes la representativitat dels principals destinataris de la fundació, sinó la dels altres pobladors que, amb ells, s'instal·laren a *Valentia*, alguns dels quals, això no obstant, foren purificats per un ritu ben conegut a Roma. De la mateixa manera, les urnes ibèriques amb restes de cremacions, acompanyades de vaixel·la i àmfores itàliques i d'ungüentaris, datades en un segon moment, tant poden suggerir la reinvençió de les arrels ibèriques per part de la comunitat romana de la ciutat, en profit de la seva integració a la regió, com la disponibilitat d'aquells objectes per a enterraments d'un determinat nivell, ja que a les necròpolis de Torre la Sal (Cabanes), del Parc de les Nacions (l'Albufereta, Alacant) i de la Torre Cega (Cartagena) hi ha també urnes pintades idèntiques. Aquest flux continu entre l'extern i l'autòcton és el que dóna un interès especial a l'estudi de la fase republicana de llocs com la primera *Valentia*, quan la disposició a admetre i a adoptar pràctiques culturals alienes era una estratègia enriquidora per a la cultura romana.

AUGUST I L'ÈPOCA JULIOCLÀUDIA⁸

Colonia *Iulia Ilici Augusta* (l'Alcúdia d'Elx)

L'any 26 aC, Ilici fou objecte d'una refundació que va comportar una nova deducció de ciutadans romans, veterans de l'exèrcit, de la qual una taula de bronze⁹ dóna indicacions del repartiment de terres a deu beneficiaris provinents d'Itàlia, les Balears, la Bètica i Mauritània. Les encunyacions de la seca local d'aquest moment apareixen marcades CHIA.

Urbanísticament, encara no es tenen dades definitives referides al programa constructiu d'aquest període (fig. 6, p. 17), si bé els grans eixos de distribució de la colònia són coneguts. Una inscripció fragmentària amb lletres de bronze i datable vers l'any 50 al·ludeix expressament a la pavimentació del fòrum, en mencionar a la primera línia, probablement, un dels edils locals i, a la segona, amb claredat, la paraula fòrum. La localització de les termes i una àrea de domus van adquirint concreció enfront d'identificacions prèviament errònies, gràcies als treballs dirigits per Abad.

Municipis

Lesera (la Moleta dels Frares, Forcall)¹⁰

Lesera (Ptol. *Geog.* II, 6, 63) és l'única població hispanoromana amb estatut privilegiat localitzada a Castelló. Es

troba a la comarca interior dels Ports i va rebre l'estatut municipal en època d'August. Es tracta d'una ciutat l'extensió màxima de la qual va superar les tres hectàrees, distribuïda en diverses terrasses, amb zones d'habitatge, de necròpoli i d'edificis públics, d'on procedeixen diverses inscripcions llatines entre les quals la dedicació a Júpiter per demanar la indemnitat de Caracal·la (*CIL* II² 14, 770), conservada a Morrell, que fou decisiva per a la identificació de la *res publica Leserensis* per Alföldy l'any 1977. Des del 2001, aquesta ciutat s'ha beneficiat dels estudis fets per Arasa.

Saguntum, oppidum civium romanorum

No és casual que August concedís a *Saguntum* la categoria de municipi de ciutadans romans (Plin. *Nat.* III, 4,20) alhora que l'atorgà a *Emporiae*, Roses i Gades, antigues fundacions colonials, i a algunes altres ciutats indígenes de la Península (*Baetulo*, *Ilerda*, *Osca*, *Calagurris*, *Olissipo*...), entre les quals no hi ha ni *Edeta* ni cap altra ciutat de l'àrea valenciana, perquè Sagunt fou singularitzada a conseqüència de la seva història. El projecte urbanístic de què fou objecte en convertir-se en ciutat privilegiada destaca no per la sumptuositat de l'obra, sinó pel seu concepte i simbolisme, que degueren convertir-la en un dels antics nuclis ibèrics més recognoscible com a ciutat romanitzada en el paisatge de la Tarraconense.

La municipalització de Sagunt, d'acord amb l'epigrafia local (*CIL* II² 14/305), era completa el 4/3 aC i fou conseqüència de la política establerta per August a la segona de les seves estades a Tàrraco, cap al 15-12 aC. Va comportar una transformació radical de l'espai urbà.

Atès que el municipi es projecta sobre un pendent (fig. 7, p. 18), el model d'urbanització segueix la successió de terrasses descendents que arriben a l'*Udiva* (avui Palància), aplicada en major escala a Tarragona, capital de província.

El fòrum municipal

El complex monumental culminant fou, a Sagunt, el fòrum municipal de la plaça d'Armes, que s'implanta sobre l'espai religiós d'època republicana i manté l'antic temple com a eix i capçalera, encara que el nou projecte va requerir una superfície regular més gran i, amb tal finalitat, es va construir un mur de contenció que anivellés el talveg que separava les crestes orientals del castell, visible al perímetre septentrional i occidental de la base del fòrum.

D'aquesta manera, la plaça pública s'estengué al sud del temple fins a descriure una àrea de 54 m de longitud per 36 m d'amplada, complint les proporcions 3:2 que preconitza Vitruvi. Excepte a la façana del temple, és una plaça porticada a la qual s'obren els edificis oficials de la cúria, aquí a més alçada, la basílica jurídica i els espais menors de les tabernes. Es tanca amb una *porticus duplex* que allotja, a la fonamentació, una esplèndida cisterna (fig. 8, p. 19).

De l'àrea del fòrum, es conserva una escultura d'un jove amb toga, sense cap ni braços, en marbre de Luni-Carrara, d'època julioclaudia, amb la *bullae* àuria que denota la seva joventut i alt llinatge, atribuïble a Gai o Luci,

fills d'August morts prematurament, amb paral·lels estilístics a les escultures dels teatres de Tarragona i Cartagena, que podria ser atribuïda a un taller de la capital de la província que emprés marbre importat d'Itàlia. L'altre togat, també incomplet i en marbre de la mateixa procedència, presenta característiques estilístiques d'època làmia i semblances amb alguns dels de *Baelo Claudia* (Bolonya). Però la peça en principi més espectacular és un retrat imperial de mida superior al natural, però en la conservació reduït a uns fragments del cap i del cos, de marbre de Paros. La corona cívica de fulles d'alzina assegura que es tracta d'un emperador, que podria ser Tiberi, homenatjat després de la seva mort, o Cal·lígula. Millor sort que les escultures han tingut els pedestals, probablement perquè són de pedra calcària local. Diversos provenen de la basílica, encara que hi ha un basament de la plaça del fòrum al qual s'ha de prestar atenció pel text que mostra, compendi de memòria històrica de la ciutat:¹¹ «P(ublio) Scipioni co(n)s(uli) / imp(eratori) ob restitu/tam Saguntum ex s(enatus) c(onsulto) bello punico secundo» (*CIL* II², 14/237), al·lusiu a un esdeveniment descrit així mateix a les fonts (Liv. XVIII, 39,18). El 1987 identificarem com a paviment de la plaça del fòrum unes lloses de cinc peus d'alçada i 2,48 m de longitud, disposades en sentit est-oest amb les juntes alternants. Vam advertir també l'existència d'un canal per facilitar la sortida d'aigua de pluja al llarg del flanc occidental d'aquell sòl i, igualment, vam adjudicar una inscripció, coneguda amb anterioritat, a aquest enllosat. Es tracta d'un text originalment escrit en sentit transversal en lletres de bronze daurat d'un peu d'alçada, sobre el terç septentrional de la plaça, del qual queden les lletres en negatiu sobre la pedra i els orificis per al plom que es fixava al sòl. La inscripció ha tingut la fortuna de ser estudiada per Alföldy a partir de dotze fragments conservats (*CIL* II², 14/374): «Cn. Baebius Cn. F. G(al). (Ge) min(us) Testam(ento) Foru(m) (de su pecun)ia D(onavit) Cn. Baebius Cn. F. Gal...) ...ni Fra(ter) heres dedicavit.» D'aquesta manera, existeixen proves d'un cas local d'evergetisme. Cn. Baebius Geminus pertany a una de les famílies més acreditades de Sagunt i el seu territori, on, en època d'August, ostentà els càrrecs de pontífex, edil i sali. D'altra banda, és interessant la constància que fos el seu germà i hereu l'autor de la dedicació, ja que il·lustra la manera de satisfer els impostos per transmissió testamentària aportant millores al patrimoni públic, acceptada per la fiscalitat romana.

El teatre

Avançant la urbanització del municipi cap al vessant nord del castell, el teatre es va disposar al nord-oest del fòrum, presidint la terrassa intermèdia de la ciutat julioclaudia (fig. 9, p. 20).

El sector central de la *cavea* aprofita el pendent per a assentar les grades, però la resta de l'edifici mostra una varietat de sistemes de fonamentació amb substruccions radials allà on s'ha de salvar una cota de nivell important, així com un ampli corredor per arribar als diversos vomis-

toris de la *cavea*. El cos escènic salva una alçada considerable fins a fonamentar-se en la roca. El teatre té ben resolt el problema de les clavegueres per a l'evacuació de l'aigua de pluja, perfectament conservades fins a l'actualitat.

Això no obstant, més cridanera que la tècnica constructiva és la proporcionalitat de la seva arquitectura, mitjançant un joc de proporcions que constitueix el millor exemple de l'harmonia perseguida per l'arquitectura romana, ben expressada en el tractat de Vitruvi. El diàmetre de l'orquestra, de 22 m, és la mesura a partir de la qual s'organitza l'edifici: els accessos, la successió d'ordres de la *cavea* i, per tant, el nombre de grades de la *ima*, *media* i *summa moeniata*, així com el seu alçat, que coincideix amb la superposició dels tres ordres de l'*scaenae frons*. La rehabilitació del monument segons el projecte de Grassi i Portaceli respecta la tipologia original alhora que facilita usos culturals diversos en aquest punt del patrimoni històric saguntí.

No hi ha cap resta escultòrica que pugui indicar quins magistrats, emperadors, déus o muses, entre d'altres possibilitats, apareixien al teatre. A través, doncs, de l'arquitectura, es valora com una dotació singular l'espai rectangular central que corona la *cavea*, que té funció religiosa. La planta semicircular de les valves del front escènic constitueix una opció compartida amb molts altres teatres, essent menys freqüent l'estructura per al teló o *aulaeum* que les excavacions del 1993 van documentar a l'*hyposcaenium*, consistent en dos murs paral·lels amb l'espai entre ambdós amb subdivisions perpendiculars per a la instal·lació de les politges i la maquinària que permetrien aixecar una lona decorada a la part davantera de l'escenari que ocultava els actors, que recitaven o cantaven sense ser vistos.

Escapen a la modulació indicada més amunt les parts corresponents a una ampliació del teatre bastant posterior a la creació, com són l'anell exterior afegit a la *cavea* per a millorar la circulació del públic cap a les grades més altes i les estances rectangulars dels extrems del cos escènic, denominades basíliques.

Així com les excavacions del 1984 van proporcionar un context cronològic del 50 dC per a la construcció del teatre, les del 1993 van confirmar quelcom que la metrologia de l'edifici indicava: la remodelació del teatre, que pot ser datada a mitjan segle III. En una fossa sota l'escena oriental, es van recuperar elements de la decoració arquitectònica llavorats en calcària local i en pedra de Viver-Sogorb, entre els quals destaquen alguns capitells corintis de fulles llises que apareixien al front escènic amb un acabat d'estuc que n'enriquia l'aspecte.

Fruit de les últimes excavacions al teatre és també una inscripció ibèrica incompleta («...ku.e ba...») amb part d'un nom personal que degué marcar alguna localitat de la graderia. Però no és aquesta peça, difícil de datar, sinó les característiques dels capitells corintis les que, amb les ceràmiques i les dades constructives, donen una *facies* arqueològica que no és julioclaudia i confirmen una intervenció més tardana en el monument, amb una millora

dels accessos a la grada a més d'una petita ampliació de l'aforament i de les dependències de l'escena, en un moment crític per a la civilització romana, quan es pot plantejar la representació del que en termes col·loquials podríem anomenar diversions aquàtiques i combats entre gladiadors, habituals en època tardana. A Sagunt, la basílica oriental de l'ampliació de l'escena està impermeabilitzada interiorment amb un revestiment d'*opus signinum*, construïnt així un dipòsit d'aigua, tal vegada suficient per a inundar el semicercle de l'*orchestra* i convertir-lo en un estany (*colimbeta*) per a actuacions còmiques, censurades pel cristianisme, de manera que la reconstrucció del teatre indica col·lateralment l'escassa influència de la religió que es va fer oficial a partir de Constantí (313 dC) a la vida pública saguntina.

El circ i l'entorn

A les ribes de l'*Udva*, el circ constitueix l'edifici rector de la terrassa inferior de la ciutat, planificat a la vegada que els altres complexos monumentals, però conclòs cap al final del segle I. La documentació sobre aquest circ s'inicia amb les descripcions erudites del segle XVIII, tot i que mai no fou declarat monument històric, per la qual cosa va quedar al marge de les figures legals de protecció del patrimoni que n'haurien exigit la conservació, sentenciada quan la superfície que ocupava fou declarada sòl edificable, als anys seixanta del segle XX.

El primer a dur a terme excavacions arqueològiques al circ fou Chabret, que va documentar a finals del segle XIX la *porta triumphalis* de 2,84 m de llum a l'extrem oriental de l'edifici i va observar que els carrils marcats al paviment de pedra corresponien a carros amb una distància entre les rodes d'1,70 m. També va descobrir la *spina* amb l'*euripus*, així com algunes conduccions hidràuliques que deuen pertànyer al sistema d'alimentació, encara que el cronista va imaginar que estaven relacionades amb la celebració de naumàquies, cosa que sobrepassa la seva capacitat i que avui queda descartada. Però, sens dubte, l'aportació més gran al coneixement del circ de Sagunt es deu a Bru i Vidal (1922-2000). Les últimes excavacions urbanes dutes a terme, amb el concurs del Museu Arqueològic de la ciutat, permeteren verificar, precisar i corregir l'estat de la qüestió, aportant dades sobre tècniques constructives, cronoestratigrafia i, sobretot, sobre una tribuna descoberta en les excavacions del 1997, que amplien el coneixement sobre aquest monument.

El circ de Sagunt s'estén en direcció est-oest al costat de la riba meridional del riu Palància, al llarg de 354 m, i té una amplada de 73 m. Es tracta d'un edifici petit entre els de la seva tipologia, amb capacitat estimada per a uns quinze mil o vint mil espectadors, segons l'espai que ocupessin les llotges i les tribunes, similar al de *Valentia* i que, només a vint-i-cinc quilòmetres de distància, suposa un cas de proximitat geogràfica entre dos circs romans fora de l'habitual i, tal vegada, n'explica les dimensions respectives.

La construcció arrenca d'una fonamentació d'*opus caementicium* sobre la terrassa fluvial, reforçada per un dipò-

sit de còdols de riu disposats en talús, amb l'alçat revestit de *vittatum* excepte en algunes de les parts més nobles que són de carreuat (*opus quadratum*), com el mur septentrional, que és el més proper al riu, i la porta meridional, entre el que està documentat, perquè aquest és un edifici conservat a nivell de fonamentació amb poques dades sobre l'alçat. Se sap, això no obstant, que els murs perimetrals s'elevaven amb superposició de trams de gruix decreixent i que els costats rectilinis estaven formats per dos murs paral·lels separats 3,40 m entre ells, amb envans perpendiculars que els unien deixant la fonamentació compartimentada, de manera que el més proper a l'arena d'aquells dos murs constituïa el podi que separava els espectadors de les pistes per a les carreres; d'aquesta manera, coneixem en planta, no en alçada, l'espai on eren les grades de seient. La *spina* tenia 190 m de longitud i el canal que s'hi allotjava, 4,5 m d'amplada; el diàmetre de les *metae* era de 4,8 m. Al costat de la porta meridional, al sector oriental del circ, s'ha identificat la tribuna al lloc que correspon al final de la carrera (*alba linea*), comunicada mitjançant escales amb l'arena, com en d'altres circs romans; des d'allà, es controlava la carrera i l'arribada del guanyador era acreditada per un àrbitre professional.

De la porta meridional (1,20 m de llum), l'únic que es conserva avui dia és un element secundari del circ construït amb carreus de mida gran. Sobre la porta, hi ha dues bases amb una motllura en forma de *kyma reversa* relacionades amb l'alçat de la façana. Les excavacions recents, a més de descobrir el mencionat *tribunal iudicum* al costat de la porta, han revelat que aquest monument s'assentà alterant el traçat i la funció d'un sector prèviament ocupat, cosa que s'esdevingué, segons la datació de les ceràmiques recuperades, a mitjan segle II, en un període en el qual el fòrum de la part alta de la ciutat estava en desús i altres sectors de *Saguntum* cobraren protagonisme.

De totes les restes romanes que convergeixen a la zona del circ, la més important és el pont romà pel qual presumiblement la Via Augusta creuava el riu, eix vial, per tant, orientat cap al teatre, el fòrum i el castell mitjançant un joc constructiu panoràmic. Als costats d'aquest tram viari, hi ha alguns dels monuments funeraris més importants de la ciutat, bé com a elements de la necròpoli pública o, segons sembla més probable, units a vil·les suburbanes on els propietaris edificaven els mausoleus, formant en conjunt una ocupació en la qual alternen mansions particulars amb zones enjardinades.

El circ s'implanta sobre aquest paisatge, en un punt molt ben comunicat, encara que exposat a les avingudes del riu, que reuneix les característiques funcionals pròpies d'un circ (distància al centre urbà, accessibilitat i amplitud per a la circulació de carros i cavalls), tot i que amortitza els usos als quals prèviament estava dedicada la zona i interromp la sortida del pont, documentat arqueològicament, que tal vegada es desplaçaria cap a l'est per no dificultar el trànsit de la Via Augusta.

I, en efecte, l'entorn del circ s'anirà urbanitzant a mesura que la ciutat creixi cap a la part més baixa. Així, allò que

inicialment eren vil·les i horts es converteix en carrers, indicatiu de la instauració d'un urbanisme compacte al sector. Són símptomes de l'adaptació de Sagunt als temps mitjà i tardoimperial, dels quals, en relació amb les curses de quadrigues, es coneix fins i tot un fragment de marbre inscrit (*CIL* II,² 14/376) que commemora una donació per a la celebració de jocs escènics i circenses, document recuperat a la zona de Tres Pouets del castell, al costat de l'antic accés a l'*oppidum* ibèric, on hi ha una ocupació romana tardana a la qual correspon la inscripció, datada vers el segle III dC.

El Grau Vell

Al voltant del canvi d'era, seguia dempeus la torrassa al costat de la qual s'edifiquen unes construccions disposades en bateria, davant del mar, estretes i llargues (3 × 6,5 m), algunes amb una alineació de suports de columna o pilastra a l'eix central. S'aixequen sobre sòcols de pedra amb la tècnica denominada *opus africanum* i parets de tàpia revestides d'estuc amb cobertes de tègules i ímbrexs. És probable que aquestes dependències servissin de magatzem a la planta baixa —amb sòls molt senzills (terra batuda, maó, grava)— i tinguessin un pis superior per a altres usos.

Algunes zones del jaciment presenten abocaments de reble d'àmfora per a elevar i drenar els fonaments, fàcilment inundables per l'onatge o els temporals, i és a través d'aquests emplenaments ceràmics com s'ha documentat el predomini de productes hispànics en el tràfic comercial altimperial, d'una banda, i la importància en aquest tràfic del vi saguntí, envasat en àmfores Dr. 2-4, de l'altra. El port saguntí va seguir sent en aquest període escala del tràfic d'àmfores de salaons Dr. 7-11 i lingots de plom.

Les connexions des del Grau Vell s'amplien ara cap a Roma a través de l'estret de Bonifaci, o remuntant la costa fins a Empúries, des d'on el comerç segueix cap a Narbona i fins i tot pot sortir cap a l'Atlàntic creuant el corredor aquità. La dispersió de troballes d'origen saguntí arreu de la geografia altimperial indica aquests itineraris. La vaixella de terra sigil·lada itàlica i sudgàl·lica i la ceràmica itàlica comuna i de cuina, entre d'altres productes, s'introdueixen a Sagunt i la seva àrea d'influència a través d'aquest port.

Municipium Edetanorum

L'extens centre dels ibers edetans era al Tossal de Sant Miquel de Lliria fins al 175 aC, data en la qual va sofrir una destrucció que s'inscriu en els reajustaments sociopolítics propis d'aquell moment. La població documentada amb posterioritat data del segle I en endavant i es localitza sota la Lliria actual, solar de descobriments arqueològics constant avui dia. No hi ha una certesa total que adquirís el rang de municipi de dret llatí en època d'August. Això no obstant, una inscripció llatina trobada temps enrere menciona un temple dedicat a les nimfes a l'antiga *Edeta* (Ptol. *Geog.* II, 6, 62) al costat d'una deu que subministrava aigua a la ciutat, segons una proposta recent, i situa la ciutat

en aquella línia de culte a l'aigua que tan àmplia resposta va trobar a les ciutats romanes valencianes.

És important en aquest municipi el conjunt termal de la partida de Mura, d'època migimperial, amb dos edificis de banys complets, el més gran amb sistema de calefacció sota el paviment i a les parets de les sales calentes, i el més petit amb un sofisticat dipòsit per a l'aigua calenta, amb-dós als afores de la ciutat, al costat d'un petit temple amb cripta que podria ser més antic que les termes, tot relativament ben conservat. Es tracta del centre balneari més complex dels coneguts a Hispània, possible lloc de peregrinació si tenim en compte la seva extensió, suposadament amb propietats salutíferes. Actualment, aquest conjunt arqueològic està obert al públic, com els mausoleus del carrer Duc de Lliria i el poblat ibèric del Tossal de Sant Miquel, en curs de restauració.

Saetabis Augustanorum, municipi de dret llatí¹²

La ciutat considerada capçalera de la Contestània ibèrica, seu d'una seca monetària important entre els segles III i I aC, avui Xàtiva, es va convertir durant el regnat d'August en un municipi de dret llatí (Plin. *Nat.* III, 3,25) accessible per la Via Augusta. L'urbanisme es projectava fins a la costa del Castell, on hi ha l'ermita de Sant Feliu, de la qual procedeix bona part de les inscripcions llatines, reutilitzades en edificis tardoromans o medievals. A partir d'una d'aquestes inscripcions se sap que *Saetabis* va erigir una estàtua al Geni dels setabenses, costum que consagra la memòria de la pròpia genealogia o identitat local; se'n conserva un fragment del pedestal inscrit, tallat en pedra rosa de Buixcarró, la més semblant al marbre de les de pedrera valenciana i objecte d'una explotació comercial romana que la va dur a moltes altres localitats. Però *Saetabis* s'estenia principalment a la meitat occidental del nucli medieval intramurs, fins al carrer Argenteria i el camí de la Bola. En aquest sector (carrer Sariers), una intervenció d'urgència duta a terme l'any 2002 va traure a la llum la capçalera d'un estanc públic romà que pertanyia amb força seguretat a un santuari proveït d'un nimfeu. Consta d'un absis semicircular amb espais quadrangulars a un costat i a l'altre, molt semblant a la tipologia del santuari de la Fortuna a Múrcia, d'inspiració italiana. És probable que alguna deu propera (la que brolla a la font de les Vint-i-cinc Canelles?) alimentés aquesta instal·lació que, de nou, associa aigua i prestigi urbà.

ENTRE ELS FLAVIS I ELS ANTONINS

Valentia

Després de la destrucció de la ciutat per Pompeu, *Valentia* fou una ciutat sense gaires inversions públiques fins a mitjan segle I i, notablement, en època flàvia, va recuperar protagonisme (Mela II, 92) i va tenir un període expansiu que la va dur a ocupar una superfície de vint hectàrees (fig. 10, p. 24) i a millorar el clavegueram i les conduccions d'aigua.¹³ Fou necessari reforçar la presència de ciutadans,

assentant-hi una segona deducció de colons romans que va donar lloc a l'aparició d'un senat doble —fet que no és freqüent— format pels representants dels valencians antics i els dels valencians nous, com recorden les inscripcions que citen els *Valentini Veterani et Veteres* (*CIL* II, 3733, 3734, 3735, 3736, 3737, 3739 i 3741) en al·lusió a una dualitat que es va sumar a la inicialment instituïda entre itàlics i edetans.

Cap a l'any 100, la plaça porticada d'un fòrum renovat estava pavimentada amb pedra de les Alcubles i hi confluïen una cúria doble localitzada al sud-est i una basílica amb una *Aedes Augusti* a la qual s'associa una llinda inscrita en forma de *tabula ansata*, instal·lada al flanc sud, documentada només en part.

A la ciutat, hi proliferaren les termes públiques (n'hi havia sota el Palau de Benicarló, seu del parlament autonòmic, al carrer Cabillers, al Palau de l'Almirall...).

Però la dotació més important va consistir en el circ (350 m × 70 m), descobert entre el carrer Trinquet de Cavallers i la plaça del Palau en el curs d'unes excavacions urbanes recents que han donat a conèixer la capçalera i les parts de la graderia, la *spina*, l'arena i les *carceres*, utilitzat fins al segle V.

Allon (la Vila Joiosa)¹⁴

Després d'un debat tan prolix com prolongat, la investigació més actual situa el municipi flaví d'*Allon* sota el nucli urbà de la Vila Joiosa, on hi havia hagut una important ocupació d'època ibèrica, amb arguments fidedignes derivats de les excavacions urbanes que donen context tant a la inscripció gravada sobre la *mensa* d'un *macellum* amb motiu de la seva reconstrucció (*CIL* II, 3570), pròpia d'una àrea urbana, com al mausoleu de la Torre de Sant Josep, fora del municipi, coneguts des d'antic. La relectura del pedestal del duumvir Q. Manlius Celsinus de la tribu Quirina (*CIL* II, 3571) per Wiegels ha estat decisiva a aquest efecte, ja que d'aquesta manera Alacant resol la localització d'una ciutat entre *Dianium* i *Lucentum* que tant Benidorm com Santa Pola, més al sud, reclamaren en altres temps.

Les termes excavades al carrer de Canalejas (fig. 11, p. 25) suggereixen una ciutat amb bones dotacions i els magatzems portuaris de la plaça de Sant Josep indiquen que canalitzava la redistribució de la producció d'un territori que diferents vil·les (Sant Josep, Barberes Sud, Plans, Ribetes, Jovada II, Xauxelles) defineixen com a emporador.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] C. ARANEGUI (coord.). *Els romans a les terres valencianes*. IVEI, València 1996; L. ABAD, S. KEAY i S. RAMALLO. *Early Roman Towns in Hispania Tarraconensis*. Portsmouth (Rhode Island) 2006.
- [2] C. ARANEGUI. *Sagunto. Oppidum, emporio y municipio romano*. Bellaterra, Barcelona 2004; P. P. R-

- POLLÈS i M. M. LLORENS. *Arse-Saguntum. Historia Monegal de la ciudad y de su territorio*. Bancaja, Sagunt 2002.
- [3] J. M. ABASCAL i L. ABAD (coord.). *Las ciudades y los campos de Alicante en época romana*. Alacant 2003.
- [4] M. OLCINA (ed.). *Lucentum (Tossal de Manises, Alicante), arqueología e historia*. MARQ, Alacant 2009.
- [5] J. L. JIMÉNEZ i A. RIBERA. «La arquitectura y las transformaciones urbanas del centro de Valencia durante los primeros mil años de la ciudad». A: *Historia de la ciudad*. Vol. III. Colegio Territorial de Arquitectos de Valencia, Valencia 2004, p. 18-30.
- [6] J. UROZ, J. M. NOGUERA i F. COARELLI (ed.). *Iberia e Italia: modelos romanos de integración territorial*. Tabularium, Múrcia 2008.
- [7] R. ALBIACH, I. ESPÍ i A. RIBERA. «El agua sacra y su vinculación con el origen y desarrollo urbano de una fundación romana. El santuario (¿Asklepeion?) de Valentia (Hispania)». A: P. MATEOS, S. CELESTINO, A. PIZZO i T. TORTOSA (ed.). *Santuarios, oppida y ciudades: arquitectura sacra en el origen y desarrollo urbano del Mediterráneo occidental*, Anejos a AEspA, Madrid 2009, p. 417-446.
- [8] J. M. NOGUERA (ed.). *Fora Hispaniae. Paisaje urbano, arquitectura, programas decorativos y culto imperial en las ciudades hispanorromanas*. Universidad de Murcia, Múrcia 2009.
- [9] J. J. CHAO, J. F. MESA i M. SERRANO. «Un nuevo bronce hallado en La Alcudia». A: J. GONZÁLEZ (ed.). *Ciudades privilegiadas en el occidente romano*. Diputación Provincial de Sevilla, Sevilla 1999, p. 417-424.
- [10] F. ARASA. *La ciutat romana de Lesera*. Ajuntament de Forcall, Vinaròs 2009.
- [11] G. ALFÖLDY (et al.). *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Vol. II, 2/14, fasc. 1, Berlín 1995.
- [12] J. PÉREZ BALLESTER (coord.). «De la Saitabi ibèrica a la Saetabis romana». A: *Història de Xàtiva*. Facultat de Geografia i Història, Universitat de València, València 2006, p. 137-193.
- [13] I. ESCRIVÀ, A. RIBERA i J. VIOQUE. *Guía del centro arqueológico de L'Almoina*. Ajuntament de València, València 2010.
- [14] A. ESPINOSA. «Sobre el nombre de la ciudad ibérica y romana de Villajoyosa y la ubicación del topónimo Alonís/Alona/Allon». *Lucentum*, núm. 25, 2006, p. 223-248.

NOTA BIOGRÀFICA

Carmen Aranegui Gascó és catedràtica de la Universitat de València des del 1986. Ha investigat sobre els contactes mediterranis apreciables en la cultura ibèrica (ceràmiques, necròpolis i santuaris) i va ser comissària de l'exposició internacional «Los Íberos» (1997-1998: París, Barcelona i Bonn). La transició cap a la civilització romana ha estat un altre punt central dels seus estudis a partir del cas de Sagunt (València), analitzat en els seus aspectes urbanístic (port, fòrum, teatre) i econòmic (àmfores, producció de vi). Des del 1995 codirigeix un projecte arqueològic a Lixus (Larache, Marroc), fundació fenícia, on planteja l'efecte de la colonització oriental sobre poblacions de l'estret de Gibraltar i el significat històric de la cultura mauritana des d'un punt de vista postcolonialista.